

Татяна Илиева
Кирило-Методиевски научен център (БАН)
Ул. „Московска“ 13, BG-1000 София
ilieva_tatyana@abv.bg

ЗА ЛЕКСИКОГРАФСКАТА ЧАСТ НА ПРОЕКТА НА КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКИЯ НАУЧЕН ЦЕНТЪР „СТАРОБЪЛГАРСКИЯТ ПРЕ- ВОД НА СТАРИЯ ЗАВЕТ“

Публикацията представя постиженията на големия проект, инициран от Кирило-Методиевския научен център в София и целящ създаването на дипломатическо издание на книгите на Стария завет по ркп. F.I.461 — най-древното свидетелство за предприет сред славяните опит да бъде окомплектован пълно Ветхозаветният канон в един корпус. Авторката представя накратко резултатите от нейното участие в проекта, а именно лексикографското описание на Големите пророци.

Преводът на Свещеното писание от гръцки на старобългарски език е ключов, повратен момент в историята на цялата славянска цивилизация от епохата на Средновековието, водещо събитие в развитието на литературата през IX—X в. Той е важен както за утвърждаването на християнството като официална религия в отделните славянски държави, за културното приобщаване на Slavia Orthodoxa към Европа, така и за формирането и налагането на старобългарски като книжовен език и литературно койне на целия славянски свят.

Изучаването на славянския превод на Библията започва още в началото на XIX в. и е свързано с имената на големите руски и европейски слависти В. Рождественски, И. Е. Евсеев, Г. А. Воскресенски, М. Н. Сперански, В. Воңдрак, В. Ягич и др. В последните десетилетия се наблюдава активизиране на интереса към тази проблематика — появи-ха се трудове върху палеографските особености и състава на редица

старославянски преписи на Ветхозаветните и Новозаветните книги от различни редакции, излязоха монографии и студии, посветени на текстологията, езика и лексиката на отделни библейски книги у славяните, публикувани бяха разнообразни по тип издания на старославянски преписи на свещените текстове¹.

Един от разнопосочните аспекти на изследване на *Biblia palaeoslavica* е лексикографският. В тази насока през втората половина на XX и първите десетилетия на XXI век бе направено много. От индексите към класическите старобългарски паметници, които в преобладаващата си част са библейски текстове, ще спомена по реда на тяхното излизане следните трудове: на В. Ягич към изданието на Мариинското евангелие²; на С. Северянов към класическия Синайски псалтир³; на К. Мирчев и Хр. Кодов към частично запазения класически избран апостол от Енина⁴; на Ив. Добрев към текста в изданието на Боянския палимпсест, известен още като Боянско евангелие⁵; на А. Минчева към старобългарските кирилски откъследи, два от които са части от богослужбни евангелия⁶; първия по рода си коментиран слово-

¹ Пълен преглед на изследванията върху средновековните славянски преводи на Стария Завет вж. у Алексеев 1988:124–144. Zlatanova 1992:159–70.

² Ягич 1883:477–607. Индексът включва всички лексеми от Codex Marianus glagoliticus, който се счита за най-близко стоящ до първоначалния евангелски превод от стигналите до нас писмени свидетелства. Справочникът е снабден с гръцки и латински съответствия към заглавните думи. Той е важен с това, че отразява старинната лексика и словообразуване на паметника, за които се предполага, че характеризират Кирило-Методиевия превод на Евангелието. Същият е ценен източник за съпоставителни изследвания върху речника на старобългарските паметници.

³ Северянов 1922:179–392. Речникът-индекс придружава изданието на най-стария достигнал до нас псалтирен кодекс. Той е завършен през окт. 1912 г., но излиза едва 10 години по-късно не само поради печатарски трудности, но и поради смъртта на съставителя в 1918 г. и неговите приемници Ю. В. Петровская (1919) и А. А. Шахматов (1920). Издаването му е дело на Е. Ф. Карски. Речникът съдържа всички думи и формите им, посочени са местата, на които те се срещат в текста; за съпоставка се привлича материал от други псалтири, вкл. и гръцки.

⁴ Мирчев, Кодов 1965:227–257. Съпровождащият изданието на най-стария запазен препис на апостолския текст пълен речник-индекс съдържа гръцки съответствия към словоформите. Въпреки откъслечността на данните, справочникът е от голямо значение за проучване сложната история на славянския превод на апостолските деяния и послания, известен в многобройни преписи, възходящи от различни векове и различни части на православния свят.

⁵ Добрев 1972. Индексът на словоформите, придружен с гръцки съответствия, документира фрагменти от лексиката на старобългарското Апракос Евангелие.

⁶ Минчева 1978. Сборният славянско-гръцки индекс и гръцко-славянски глосар включват лексикалния материал от следните фрагменти с евангелско

указател на К. Кох към Codex Assemanius⁷; сводния гръцко-славянски речник към най-старите преписи на славянския превод на евангелията (Мариинско, Зографско, Асеманиево, Остромирово) на И. Люсен, допълващ картината от изброените дотук двуезични индекси към отделни евангелски кодекси от древнобългарския канон⁸. Посочените лекси-

съдържание: Листове на Ундолски (два кирилски пергаментни листа от XI в., откъслек от ръкописен апракос — изборно богослужебно евангелие) и Македонски кирилски лист от първата половина на X в. (съдържа откъс от трактат за преводаческото изкуство от неизвестен славянски автор), Новгородски листове (два листа от кирилски пергаментен ръкопис, част от изборно /богослужебно/ Евангелие).

⁷ Koch 2000. Славяно-гръцкият словоуказател на К. Кох е изграден по модел на този на К. Майер. При съпоставката и коментара са използвани следните славянски ръкописи: старобългарски извори (от глаголическите: Киевски листи (при все че са безспорен представител на западнославянския локален тип на книжовния старобългарски език), Зографско евангелие заедно с допълнението към него, Зографски палимпсест, Мариинско евангелие, Охридски глаголически листи, Синайски псалтир, Синайски евхологий, Клоцов сборник, Рилски глаголически листи; от кирилските: Савина книга, Супрасълски сборник, Хилендарски листи, Македонски кирилски лист, Зографски листи). Изключени са обаче традиционно приеманите за старобългарски паметници Боянски палимпсест, Ватиканско евангелие, Енински апостол, Листове на Ундолски, Новгородски листове. Втората група обединява 271 славянски ръкописи, издадени или цитирани в издадени паметници, както и два проучени по фотокопия. Лемите са предадени в нормализиран вид, транслитерирани на латиница и следвайки нейния азбучен ред, като реконструирани от тях се поставят в скоби. Към тях са добавени основна морфологическа характеристика и гръцки съответствия. Словоуказателят съдържа пълния лексикален състав на Codex Assemanius в днешното му състояние. Словоформите също са транслитерирани, но в автентичния им вид, подредени са в морфологични класове и са снабдени с топографска сигнатура. Към базовия словоуказател има и няколко помощни показалеца. Първият съдържа цялостния словник, вторият — словник по допълващи части, и още три списъка (предметен, по произход на лексемите, опис на фрагментите — от Библейския корпус и от използваните ръкописи).

⁸ Люсен 1995. Изданието на И. Люсен отчита последните постижения на новозаветната текстология към момента на излизането му, като целта е да съотнесе лексиката на оригиналния евангелски текст и неговата славянска версия, представяйки данните на славянския превод във форма, съвместима по своите принципи и построение с подобни конкорданси към преводите на Новия Завет на други езици. Отделните статии на справочника съответстват на всички пълнозначни лексеми на гръцкия евангелски текст заедно със срещащите се в него собствени имена. След заглавната гръцка дума и нейните латински еквиваленти, се привеждат всички славянски лексикални съответствия, които се фиксират поне в един от използваните славянски ръкописи. По-нататък са изброени всички стихове от евангелския текст, в които е представена съответната гръцка дума, и за всеки отделен стих е посочена каква именно лексема е употребена в славянския превод. Във всички случаи, където показанията на използваните славянски източници се разминават, с помощта на специални символи е показано какви

кографски трудове при все фрагментарността на документирания в тях словен материал, са от съществено значение със сведенията си за историята на първите преводи на славянски език, възходящи към св. Братя и техните преки ученици.

От индексите към паметници с библейско съдържание от Преславския период ще отбележа двуезичните словоуказатели към тълковната версия на Книга Псалтир⁹ и диференциалния справочник на Т. Славова върху вариантите разчетения срещу едно и също гръцко съответствие в различните редакции на евангелските кодекси¹⁰, изключително информативен за изучаване регионалните лексикални предпочитания в двата водещи книжовни центъра на Първата българска държава с оглед на съотношението кирило-методиевска традиция и по-късни нововъведения в ръкописното предание на славянското Евангелие.

С новите тенденции в преводаческата техника на книжовните средища, гравитиращи около Атон, и тяхното отношение към традициите в изкуството на превода от предходните столетия запознават двуезичните индекси, съставени към някои от запазените паметници с библейско съдържание, възникнали през XIV в. От тях ще посоча:

- излезлите в Република Македония Славянско-гръцки показалец към Радомировото евангелие от XIII в.¹¹ и Диференциален речник към изданието на Добромировото евангелие – най-стария среднобългарски тетр¹², както и изработения в Института за сръбски език към САНУ Речник старословенског (црквенословенског) јези-

славянски съответствия са представени във всеки от използваните евангелски ръкописи. Отчетени са също апракосните четения, представени в служебните преписи повече от един път. За основен славянски източник съставителката избира Codex Marianus. Данните за другите старобългарски ръкописи се цитират само при отличието им от този глаголически кодекс.

⁹ Погорелов 1910а, 1910б. Справочникът се състои от славянско-гръцка и гръцко-славянска част. Предмет на речниково описание е тълковната версия на Псалтира с коментари от Теодорит Кирски. Ръкописът ГИМ, Чуд. 7, легнал в основата на изданието и словниците, е най-старият известен препис на Книга Псалтир от нейната чети-редакция, запазен фрагментарно.

¹⁰ Славова, Т. 1985: 161–174. Включена е само дублетната охридска и преславска лексика, обхващаща 126 лексеми, характеризиращи преславската редакция на Евангелския превод.

¹¹ Рибарова, Скаловска 1988.

¹² Десподова 1992. Речникът обема 2815 лексеми с техните гръцки съответствия и съпоставки спрямо осем евангелски ръкописа (класическите Асем, Мар, Зоґр, и възходящите към западните български предели Добрейшово, Радомирово, Иваново, Кратовско и Македонско).

- ка српске редакције¹³, разширяващи изворовата база за съпоставително лексикографско описание на новозаветните (евангелски и апостолски) кодекси в отношение с гръцката им подложка;
- лексикографските справочници към превода на Книга Йов от XIV в¹⁴, както и частичния ексцерпт на лексеми по словообразователни класове с гръцките им съответствия в монографията на М. Димитрова върху писменото предание на Песен на песните¹⁵ — ценни източници на информация за речниковия фонд на тълковната литература от среднобългарската епоха.

¹³ Проектът по изготвянето на този речник е започнат в Белград през 1969г. в Института за сръбохърватски език под ръководството на акад. Д. Богданович. За основа на речника се взема класическото старобългарско Мариинско евангелие, смятано за най-близко до текста на хипотетичния прототетр. Справочникът покрива словния материал на основните запазени евангелски кодекси от сръбските поморски земи: най-старото Мирославово (ок. 1180 г.), Вуканово (края на XII — началото на XIII в.), Рашко-хилендарско и Мокрополско (последните две са най-близки до Мариинското). Запазът думи, извлечен от евангелията, наброява близо 100000 фиша. Речник старословенског (црквенословенског) језика српске редакције въвежда в научно обращение и ексцерпирания словен материал от апостолите, принадлежащи към сръбската правописна редакция. За основен източник на ексцерпция е избран Матичин апостол, един от най-старите пълни апостоли (трета четвърт на XIII век). Пропуските в него са допълвани с лексика от други апостоли писани през XIII и XIV век, и така са ексцерпирани около 50.000 фиша.

¹⁴ Христова-Шомова 2007. Славяно-гръцкият индекс е съставен по среднобългарския превод на Книга Йов с тълкувания по Владиславовия препис от 1456 г., ркп. № 4/14 от Сбирката на Рилския манастир). Гръцките съответствия се дават по изданието на Ралфс на Септуагинта като са отчитани и разночетенията. За изготвяне на речник-индекса са използвани следните речници: Дювернуа, СБР, СР, Срезневски, СС, Liddle-Scott, SJS.

¹⁵ Димитрова 2012. Ексцерптът представя лексиката на славянския тълковен превод на Книга Песен на Песните по ркп 2/24 от Рилската света обител, възбуждаща научен интерес заради множеството налични в текста незасвидетелствани или слабо засвидетелствани в историческите речници народни думи, както и заради изобилието от калки, разширяващи базата за сравнение с други теологични и екзегетични преводи от XIV—XV в. Справочникът е изработен само като оперативен инструмент за конкретното изследване. Затова той не представя в пълнота семантичната структура на гръцките думи, а единствено онези техни значения, с които са употребени в РМ 2/24. Не ексцерпира всички лексикални единици от Книга Песен на Песните в изследвания ръкопис, а само отделни лексикални групи: гръцки заемки, преводни съответствия на гръцки полипрефиксати, както и на думи, съдържащи алфапривативум, на формации с представка *sup-*, *composita*. Публикуването на речника в общо книжно тяло с изданието на текста оправдава решението на авторката да привежда илюстративни примери само спорадично, за нуждите на коментара, и да се ограничи с цитиране единствено на адресите на съответната дума в текста, по които читателят при необходимост може да направи справка във втората част на книгата.

Специфично място в речниковото описание на *Biblia palaeoslavica* заема понастоящем подготвяният от сътрудници на Старославянския институт в Загреб *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, включващ в състава си лексиката на редица глаголически паметници с библейско съдържание от хърватските земи¹⁶.

От направения бегъл обзор е видно, че на фона на двувековния интерес към богослужебните библейски текстове проучванията върху историята на пълния небогослужебен превод на Библията в славянското Средновековие са все още крайно недостатъчни¹⁷. Едва през последното десетилетие гълковният превод на Свещеното писание привлича по-сериозно вниманието на учените (R. Mathiesen, Св. Николова, Л. Тасева, М. Йовчева, И. Христова, Т. Попова, К. Костова, В. Желязкова, Т. Мострова, М. Димитрова, Т. Илиева, И. Илиев, Я. Милтенов). Работата по този проблемен кръг се основава на широк обхват от български, сръбски и руски средновековни кирилски ръкописи, както и на хърватски глаголически текстове. В тясна връзка с нея се намира големият проект, инициран в Кирило-Методиевския научен център в София и обединяващ усилията на много специалисти от различни страни, чиято цел е да бъде направено наборно дипломатическо издание на книгите от старозаветния канон по ръкопис F.I.461. Това е най-старият известен досега препис, писан през XIV в. в скрипторски център, свързан с Търново, който съдържа двадесет и три старозаветни книги от така наречения чети-тип (с гълкования), т.е. предназначени не за богослужебна употреба, а за индивидуален прочит¹⁸. Ръкописът се пази в Руската национална библиотека в Санкт Петербург. Той е извънредно ценен източник за изследване на старобългарския превод на Свещеното Писание, тъй като е най-древното свидетелство за предприет сред славяните опит да бъде окомплектован пълно Ветхозаветният канон в един корпус преди появата на Генадиевската Библия през 1499 г. Предполага се, че в него са включени части от Методиевия превод, както и някои преславски преводи от IX–Xв. Същият е представен подробно в статията *За най-стария български средновековен ръкопис на Стария Завет* на тогавашната директорка на Кирило-Методиевския научен център Светлина Николова, която още през 1994 г. заявя-

¹⁶ Повече за този лексикографски труд вж. в статиите, посветени на него, в настоящия сборник.

¹⁷ Горский, Невоструев 1855.

¹⁸ Най-вероятно през X в. в средновековна България, в Преслав, са преведени от гръцки гълкуванията към Псалтира и пророческите библейски книги, като съществуващите по-ранни преводи на библейския текст от Кирил и Методий и техните преки ученици е бил редактиран.

ва намерението на оглавяваната от нея научна институция за неговото публикуване¹⁹. Това начинание е едно наистина сериозно предизвикателство за изследователите поради недостатъчната изученост на гръцката традиция на тълковната версия на Стария Завет и липсата на критически издания.

До момента са отпечатани три тома, пускането на които в научно обращение дава материал за нови проучвания върху средновековния славянски превод на тълковната версия на ветхозаветните книги.

През 1998 г. като първи том излиза изданието на Книга на дванадесетте пророци с тълкувания на Румяна Златанова. То включва: наборен текст, снабден с научен апарат върху особеностите на славянската ръкописна традиция и гръцкия текст; гръцко-старобългарски речник-индекс; индекс на старобългарските форми и *index a tergo*²⁰.

През 2003 г. се появява изданието на превода на Книгата на пророк Иезекиил с тълкувания, реализирано от Лора Тасева и Мария Йовчева, като подборът на гръцките съответствия е дело на Татяна Илиева²¹. Том трети от поредицата е публикуван през 2013 г. и е продължение на втория том²². Той съдържа: старобългарско-гръцки речник-индекс; гръцко-старобългарски показалец; обратен речник-индекс на старобългарските форми и фреквенция.

Освен вече публикуваните три тома подготвени са за печат комплексът книги, свързани с името на пророк Иеремия и словоуказателите към тях. В процес на подготовка са изданията на книгите на пророк Исаия, Притчи Соломонови, Премъдрост на Иисус, син Сирахов и Изход, както и Словоуказателите към славянския превод на Книгата на пророк Исаия.

В тясна връзка с изготвянето на изданията на отделните библейски книги е засиленият интерес на изследователите към лексиколожката проблематика, която повдига F.I.461. Научният интерес към лексикалното богатство на тълковния старобългарски превод на Стария Завет се определя от няколко причини:

Първо, сакралните текстове, съхранени в класическия старобългарски корпус, не позволяват относителната волност на превода, разрешена при извънбогослужебните библейски текстове с екзегетически коментари, създадени през периода X–XI в., която на свой ред

¹⁹ Вж. Николова 1994:110–118, 1996:5–35, 1998:XIX–XXI.

²⁰ Златанова 1998.

²¹ Тасева, Йовчева, Илиева 2003.

²² Илиева 2013.

предполага по-неограничено изявяване естествения развой на книжовния език и отгук дава възможност за по-непосредствен поглед върху неговата кодификация.

Второ, поради еднородното си съдържание преводите на Евангелието, Псалтира и Апостола, съставляващи основно старобългарския канон, не способват разгръщането на отношенията между езика на оригинала и този на превода в разнообразна контекстуална среда, което допълнително стеснява хоризонта на наблюдение върху преводаческата техника през Средновековието.

Най-сетне, малкият обем на достигналите до нас класически старобългарски паметници (КСП) още повече редуцира и фрагментира перспективата на филологическото изследване.

Ето защо упоменатият по-горе търновски ръкопис F.I.461 се явява от особено значение за изучаването на преводаческата техника в старобългарски език — от една страна, поради значителния обем и тематично разнообразие на корпуса, а от друга, поради факта, че същият е обогатен с екзегетически тълкования и предназначен за извънбогослужебно четене. В тази хетерогенна сплав свещеният текст запазва известна езикова автономност по отношение на езика на останалия неканоничен текст, който го съпровожда. Затова в него присъстват и по-старинни езикови елементи, както и по-специфичен преводачески подход. Обратно, в сравнение със собствено каноничния текст в тълковните пасажии по-лесно проникват различни по характер иновации под влиянието на сравнително свободното отношение към оригинала. Изследването на лексиката на ветхозаветните книги позволява да се направят изводи за изграждането на старобългарския речник, за преводаческите постановки на средновековните книжовници, за влиянието на народната славянска реч върху литературния език от онова време, за способите на ново словопроизводство през съответния период.

Излезлите до този момент индекси към Книга на малките пророци²³ и Книга на пророк Иезекиил²⁴ предоставят значим словен ресурс, което ги прави сериозна база за изследване лексиката на библейските книги според тяхната небогослужебна Преславска редакция с тълкувания. Гръцко-българският речник-индекс към 1 том, подготвен от Р. Златанова, включва 2231 заглавни думи в 13248 словоупотреби, екскерпирани от трите основни гръцки източника: Септуагинта — за Книга на 12-те пророци; Тълкуванията на Теодорит Кирски по изданието

²³ Златанова, цит. съч.

²⁴ Илиева, цит. съч.

на Migne и Житията на пророците. Старобългарско-гръцкият словоуказател към 2 том съдържа 3252 заглавни думи, 14 199 словоформи в 35 773 употреби. Този словен масив сам по себе си е достатъчно основание да бъде изследван и анализиран успешно, с убедителни и по-широко валидни изводи във връзка с състава на превода на Пророческото петокнижие.

На следващите няколко страници ще представя накратко дейността си по лексикографската обработка на Големите пророци.

Главна цел на изготвяните четири типа справочници (старобългарско-гръцки словоуказател, гръцко-старобългарски показалец, index a tergo и рангов списък) е да систематизират словното богатство на старобългарския превод на Пророческото петокнижие по всички съществени параметри на речниковото описание и да представят преводаческата техника на старобългарския книжовник на лексикално и словообразователно равнище, съотнасяйки лексиката на оригиналния евангелски текст и неговата славянска версия.

Освен тази си конкретна задача представяните справочници имат още една по-далечна цел. Те са част от активизираните напоследък усилия за установяването пълния лексикален инвентар на старобългарския език, оцелял през вековете — една от основните задачи пред историческата българска лексикология днес. Както вече казах, словният ресурс на старозаветните чети-текстове е значително по-голям от този на класическите старобългарски паметници. Цялостната ексерпция на речниковия състав на Библейския корпус като единици леми и като единици лексикални значения ще разкрие огромен словен капитал, намирал се в обращение през X-XIV. и свидетелстващ за широтата на културния хоризонт на човека от тази епоха.

Основни източници за лексикографските справочници към Пророческото петокнижие са изданията, респ. подготвените за печат наборни текстове на старобългарския превод на книгите на големите пророци с тълкования (Иезекиил, комплексът книги, свързани с името на пророк Иеремия и Исая) — по F.I.461. Привлечени са и разночетения от един молдавски ръкопис от 1475 г., писан със среднобългарски правопис, който се пази днес в сбирката на Шукин в Държавния исторически музей в Москва под сигнатура 507.

Допълнително се използват и свидетелствата на източнославянски преписи в случаите, когато те коригират вторични липси, грешни и неточни употреби в базовия ръкопис, като се взема отношение дали това четение е по-добро или не. Чрез цитирането в базовия старобъл-

гарско-гръцки речник към всяка една от лексикографираните книги на свидетелствата на тези ръкописи се цели постигането на по-голяма обективност при представяне на старобългарския превод на съответната библейска книга, придружена с коментари. Посредством присъствието в рамките на речниковата статия, изградена върху един-единствен ръкопис, и на материал от други преписи на текста, се постига представяне не само на ръкопис F.I.461, а на старобългарския преславски превод на Големите пророци, отразява се историята на текста на съответната библейска книга в диахрония, документират се тенденциите в развитието на езика. Необходимостта от привличане на лексикален материал и от други ръкописи се налага и от факта, че търновският F.I.461, ако и да е най-старият известен досега препис, съдържащ корпус от старозаветни книги от така наречения чети-тип, поради множеството грешки и неточности в него отстъпва по надеждност на по-късните, но далеч по-изправни руски свидетели.

За гръцкия текст на пророческите книги се използва изданието на J. Ziegler, което отчита последните постижения на старозаветната текстология²⁵, а за този на коментарите към Иезекиил — най-старото им некритическо издание, влязло в MPG 81 (1859) — по липса на друго издание на гръцкия текст²⁶. За тълкуванията към Иеремия и Исаия все още не са открити точни гръцки съответствия.

Начало на всяка речникова статия в базовия *Старобългарско-гръцки речник-индекс* е реконструирана основна форма на дадена лексема, т. нар. лема, без да се привежда значението ѝ. Сетне се дава граматическата характеристика²⁷ и фреквенцията на съответната заглавка и се

²⁵ Палеоцентричността на гръцкото критическо издание на пророческите книги не позволява изява на тези словоупотреби на славянските ръкописи, които възникват на основата на относително късни и не особено разпространени варианти (такива варианти обикновено отсъстват). Поради тази причина се налага необходимостта да се подбере мотивирано от богатото гръцко ръкописно наследство на пророческите книги ограничен кръг ръкописи, които най-добре са съхранили предполагаемия прототип на славянската версия. В повечето случаи за реконструкция на първоначалния старобългарски превод на библейските книги трябва да бъдат използвани не само най-старите, но и по-късни гръцки ръкописи.

²⁶ С възможно най-пълното и аналитично представяне на гръцките съответствия словоуказателите към Големите пророци компенсират до голяма степен отсъствието на критическо издание на съответните библейски книги, превръщайки се в полезен справочник при изследването на старобългарската лексика в съпоставка с наличните гръцки текстове.

²⁷ Посочва се каква част на речта е дадената дума; ако е съществително — от кой род е и на кое склонение принадлежи (чрез родителното окончание) или е несклоняемо, дали е собствено име, дали е топоним; ако е глагол, се дава най-на-

изреждат гръцките лексеми (също без да е уточнено значението им), които старобългарската дума превежда — с основните им форми и с местата, на които тази дума е регистрирана, когато превежда посочения гръцки еквивалент.

Като исторически двуезични речници словоуказателите към Големите пророци по ркп. F.1.461 имат не нормативна, а описателна функция, поради което обхващат всички преводни съответствия, както системни, така и извънсистемни, за да представят конкретния превод с цялото му богатство и разнообразие. От множеството преводни еквиваленти в даден превод се отразява всеки отделен случай чрез фиксацията точно кое гръцко съответствие на коя старобългарска дума и в кой контекст отговаря. Регистрацията на регулярните (регламентирани) съответствия дава информация за връзката на лексикографирания източник с цялостната предходна традиция и установената норма в преводаческата практика от съответния период, а фиксирането на специфичните преводачески решения позволява да се обеме цялостно и динамично уникалната и неповторима реализация на междуезикови връзки в рамките на описвания текст. Ето защо в представяните двуезични индекси се документират и т.нар. контекстуални преводи с екационален характер, при които думи от взаимодействащите си езици влизат в отношение превеждащ: превеждан знак инцидентно, като неочаквани преводачески решения, възникнали *ad hoc* в процеса на конкретния превод. Така понякога в прагматичен план като преводачески еквиваленти се реализират доста различни в семантично и формално отношение единици от двата езика. Бихме ги нарекли „квази-съответствия“. В качеството на такива могат да се явят думи от различни части на речта, дума срещу словосъчетание²⁸ или изречение и образ пред инфинитивът, а сетне и формите за сегашно време 1 и 2 л. ед.ч., за да се покаже на кое спрежение принадлежи глаголът, отбелязва се дали е от свършен или несвършен вид.

²⁸ Преводът на гръцки префигирани лексеми с предложни конструкции или със словосъчетания е до голяма степен във връзка с прилагания поморфем принцип, при който гръцката морфема като единица на превода обуславя постоянното ѝ предаване чрез точно определени старобългарски морфемни. Отдавна доказан в науката факт е, че предаването на гръцки префигирани и композитни образувания чрез старобългарско словосъчетание е характерно за първоначалните преводи на евангелските и апостолските текстове като една от специфичните особености на Кирило-Методиевата книжовна школа в плана на по-свободното превеждане на гръцката лексика изобщо. Въз основа на това наличието на такива преводи, пресъздаващи структурата на гръцката дума с нарушаване количествената симетрия на двата текста, е показател за преводаческа практика, характеризираща се с по-свободно изразяване на общото вътрешно значение на гръцката лексема, което като тенденция при изграждането на ста-

тно. Например, срещу гр. местоимение αὐτός ‘сам’ в текста на ЕзF.I.461 на различни места стоят богъ, вои, господъ, дияволъ, жидовинъ, коло, мѣсаць, пророкъ, ратънъ, цѣсарь, чловѣкъ, а на местоимението ἐκεῖνος ‘онзи’ отговарят блждъница, грѣшънъ, тировъ (прилагателно към названието на град тиръ), думи, които иначе не са системни регламентирани) преводни съответствия в славянски на гръцките местоимения. В Ез295a12–13 пък стб. кѣназь съответства на гр. κλάδος ‘клон, разклонение’, а вождо — на παραφυάς ‘издънка’, тъй като фразата от Теодоритовия коментар οὐ μόνον δὲ αὐτὸς... περιφανέστερος τῶν ἄλλων ἐγένετο βασιλέων, ἀλλὰ καὶ οἱ τοῦτου κλάδοι καὶ παραφυάδες ‘не само той сам беше по-славен от другите царе, но и неговите разклонения и леторасли’ е преведена без запазване на метафората от оригинала: не тъчыж бо самъ бысть славнѣи инѣх црѣи. нж и кѣназа его и вождоу 295a12-13.

Това решение отговаря на застъпваната от авторката концепция, че специфичните преводачески решения в един превод са онази характерологична част, която ученият задължително трябва да отбелязва и изследва. Те показват индивидуалната интерпретация, която прави преводачът на превеждания текст, неговото съучастие в авторството му. Само при такова широко разбиране на транслационната парадигма двуезичният речник-индекс би отразил в пълнота нивото на естетически творческо владееене на преводаческата техника от страна на преводача, включващо степента на усвояване тънкостите на превеждания език и възможностите на езика на превода.

Псевдосъответствията също влизат в състава на представяните двуезични индекси като част от съответната транслационна парадигма, но с изрична ремарка, тъй като много от тях носят определена информация. Тяхното наличие може да бъде информативно, напр. за евентуалния гръцки прототип, за филиацията на славянските апографи, за атрибуцията на преводачи и преписвачи и др.

В словоуказателите към ЕзF.I.461 членовете на транслационните парадигми се подреждат по степен на регулярност на семантическото съответствие. Този принцип на йерархизация на материала логично води до разполагане на структурно сходните производни в съседство. Изборът на този принцип предизвиква известни неудобства при ползването на справочниците, но е свързан с обстоятелството, че за славянския текст на Теодоритовите коментари липсва критическо издание, поради което възниква необходимост да се отграничат надеждно-робългарската книжовна норма е заложено още с Кирило-Методиевите преводи на библейските и богослужебните текстове.

ните (по силата на своята регулярност) съответствия от ненадеждните. Наличието на словообразователно вариране на семантично еднородни думи-преводни еквиваленти с еднаква степен на употребителност без ясно изразена доминанта отразява реалното състояние в исторически план на една лексикална система, все още лишена от езикова нормираност, за която е характерна силно изразена вариативност на изказа и словообразователна дублетност. В такива случаи се прилага азбучната подредба.

Във втората част на речниковата статия всяка лексема бива представяна с пълния си набор от граматически и графични облици в среднобългарския ръкопис с оригиналния им начин на изписване, като се посочва мястото, където са регистрирани. Целта е да се постигне изчерпателност в информацията за лексикографирания текст във всички направления — правопис, морфология, палеография, текстология, отношение към подложката.

Чрез графично разграничаване в сигнатурата на тексттипа, към който принадлежи дадената словоформа (дали тя е съответствие на дума от авторските коментари или от библейски цитат), словоуказателите към отделните книги от пророческото петокнижие по ркп. F.I.461 (РНБ) отразяват сложната мозаечна структура на лексикографирания текст, изградена от текстови фрагменти с различен произход. Тези сведения са особено важни, тъй като дават възможност индексите да бъдат използвани и като източник за изследване рецепцията на библейските книги и светоотеческите произведения у славяните.

В *Гръцко-старобългарския показалец* се лематизират гръцките лексеми: дават се основните им форми и фреквентността им в разглеждания текст. Към всяка гръцка лема са изредени старобългарските ѝ съответствия в основни форми и с честотата им. Взаимодопълващата се информация в старобългарско-гръцкия и гръцко-старобългарския индекс илюстрира в колко случаи дадена гръцка дума се превежда с една и съща старобългарска дума, и обратно, в колко случаи срещу дадена старобългарска дума стои един и същ гръцки еквивалент, в колко и кои случаи няма гръцко съответствие според използваните издания, кога има случаи на свободен превод, когато не можем да кажем коя гръцка лексема точно на коя старобългарска съответства. Това позволява проследяване на процентните отношения между превеждащи и превеждани единици в текста на подложката и превода. Представен е детайлен анализ на различни случаи на лексикална и граматична асиметрия между езика на оригинала и езика на превода. От обработения лексикален материал може да се види, че невинаги старобългарски-

ят преводач се е стремял да намери точно формално съответствие на гръцката дума, например гръцко предложно съчетание той превежда с наречие, или обратно, или пък гръцки родителен падеж на съществително той предава с притежателно прилагателно.

Изготвеният *Обратен речник* освен лексемите (при изходен материал лемите от основния словоуказател) съдържа и метаданни, а именно определяне на думата като част на речта и честота на употреба, разграничение на омонимите. Той е важно пособие за езиковедските изследвания в областта на деривацията и за наблюдение на словообразователните тенденции в съответния текст.

В приложения накрая *Честотен списък* са изредени основните форми на регистрираните в разглеждания превод лексеми според честотата им. Листата започва с думите с най-ниска честота — онези, които са регистрирани само по веднъж и които са многобройни (подредени са по азбучен ред) до най-честите думи. Този индекс е необходим инструмент при проучване на основните глотометрични параметри на лексикографирания текст (статистическа структура на речника, пропорцията между количеството лексеми и словоупотреби, дела на единично употребените думи, индекса на повторяемост, съотношенията между групите думи с определена честота, разпределението им по части на речта, процента на чужда и домашна лексика и пр.

Извън ранговия списък статистическата справка е задължителен компонент от лексикографското описание на речниковите единици във всички словоуказатели към Големите пророци. Приложена към речниковите статии в базовия индекс, тя отразява индивидуалната количествена характеристика на лемите, а приведена в обратния списък — дава сведение за сумата на словоупотребите в отделните лексико-семантични групи спрямо техния обем и позволява съпоставимост на отделните членове в групата и между групите по показателя фреквентност. Количествените индикации на разни равнища позволяват да се правят детайлни наблюдения върху качествените характеристики на превода по различни параметри: общо тегло на множествата на лемите от словниците на превеждания и превеждащия текст в съпоставка помежду им и с общия брой на съответствията в другия език; индекс на повторяемостта на съответствията; честота на транслационните парадигми с определен брой съответствия; честота на транслационните парадигми с определена фреквенция на отделните съответствия в техния състав, количествено съотношение между регламентиранияте и нерегламентиранияте преводи. Това дава възможност чрез точно цифрово и процентно съотношение да се определи кой превод

преобладава в даден текст — буквалният или контекстуалният, какво е отношението на славянските преводачи към оригинала — по-свободно със стремеж към адекватно предаване на смисъла чрез средствата на превеждащия език или формално робуване на чуждия образец, зададен от подложката. Натрупването на статистически данни от индексите към по-голям брой преводни текстове ще позволи съпоставителни наблюдения върху преводаческата практика през Средновековието на макроравнище.

В *Речник на типовете преводни съответствия в Книга на пророк Иезекиил по ръкопис F.I.461 (РНБ)*²⁹ чрез лексикографските прийоми на инверсните речници са описани регламентиранията в средновековната преводаческа практика корелации на суфиксално равнище.

В заключение мога да кажа, че Словоуказателите към пророческото петокнижие по ркп. F.I.461 са съществен принос в изучаването на ръкописната традиция на ветхозаветните книги и способстват за разкриване особеностите на първоначалния превод. Те позволяват съпоставка на тезаурусните групи лексикални единици и на словосъчетанията, извлечени от разглеждания ръкопис, със славянските преписи на Ветхия и Новия Завет и някои други източници, както и с техните съответствия в гръцките оригинали, с цел диференциране на славянската лексика с оглед на възможната ѝ принадлежност към лексикалния инвентар от времето на първоначалния Методиев превод или към по-късния превод и редакция. Индексите са надеждна основа за по-нататъшни изследвания на езиковите и текстови особености на старобългарския превод на Ветхия Завет, извършен още от славян-

²⁹ Целта на този своего рода двуезичен index a tergo е въз основа на лексикалния материал от EzF.I.461, в систематичен вид да представи морфологичните съответствия при калкирането като преводачески прием. Думите в речника са подредени в словообразователни гнезда по общ деривационен формант в езика на оригинала и превода. Речникът е съставен от две части — по заглавен гръцки и заглавен старобългарски суфикс. След суфикса-лема следват в отделни редове формалните му съответствия в другия език, срещу всяко от които азбучно са изброени образуванията чрез него старобългарски думи с гръцките им съответствия. Между съответствията на една и съща дума се пише запетая, а отделните транслационни двойки са отделени с ‘;’. Заглавните суфикси са подредени азбучно по ономаσιологични класове, а формалните им съответствия — по честота. След всеки суфикс-лема се отбелязва общата му честота в съответното гнездо. Означава се и фреквенцията поотделно към всеки ред. Тази информация ще позволи занапред върху речника да се правят статистически наблюдения. Изготвянето на още подобни индекси към преводни старобългарски произведения ще натрупа достатъчно данни за съпоставителни изследвания, които ще открият спецификата на перото на всеки преводач и ще позволят по-категорични изводи за авторството в спорни случаи.

ския първоучител Методий през IX в., и за оценяване на мястото му в културата на Средновековна Европа. Всеки един от изброените речници въвежда в научно обращение нова, жанрово специфична лексика, част от която не е засвидетелствана в предходната лексикографска традиция. В тях са регистрирани за пръв път редица редки книжни думи с гръцките им образци, конкретна и абстрактна лексика със семантика, твърде различна от по-рано засвидетелстваното речниково значение, оглеждат се особеностите на езика на византийката екзегетика и на нейната славянска рецепция. Презентираните речници поставят началото на един бъдещ цялостен старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски библейски речник и конкорданс. Съставянето на индекси и към останалите библейски книги от корпуса на F.I.461 и други ръкописни свидетели ще допълни и детайлизира картината³⁰ на българската традиция в историята на старозаветния библейски превод.

Литература

- Алексеев, Анатолий А. 1988. Кирило-мефодиевское переводческое наследие и его исторические судьбы (Переводы св. Писания в славянской письменности).—U zb: *История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов*. София, септември 1988г. Доклады советской делегации. Москва: Наука, 124—144. [Alekseev, Anatolij A. 1988. Kirillo-mefodievskoe perevodčeskoe nasledie i ego istoričeskie sudby (Perevody sv. Pisanija v slavjanskoj pis'mennosti).—U zb: *Istorija, kul'tura, etnografija i fol'klor slavjanskih narodov. X Meždunarodnyj s'ezd slavistov*. Sofija, sentjabr' 1988. Doklady sovetskoj delegacii. Moskva: Nauka, 124—144.]
- Горский, Александр В., Капитон И. Невоструев. 1855. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки*. Т. 1. Москва: Синодальная типография, 5 + 201 str. [Gorskij, Aleksandr V., Kapiton I. Nevostruev. 1855. *Opisanie slavjanskih rukopisej Moskovskoj Sinodal'noj biblioteki*. Т. 1. Moskva: Sinodal'naja tipografija, 5 + 201 str.]
- Десподова Вангелия. 1992. Добромирово евангелие. Диференциален речник.—U knj. Угринова—Скаловска, Радмила, Вангелия Десподова

³⁰ Понастоящем учени от Кирило-Методиевския научен център в сътрудничество със свои колеги от Славянския институт при ЧАН работят върху словоуказатели към комплекса книги, свързани с името на прор. Иеремия, както и към пророчеството на Исаия. Пред печат е изданието на Кн. Изход с прилежащите към нея индекси. В Секцията по стара българска литература към Института за литература се подготвят двуезични индекси към Книга на пророк Данаил с тълкования.

дова. *Добромирово евангелие. II. Кирилски споменик од XII век.* Скопје: Матица македонска—Прилеп: Институт за старословенска култура, 328 str. [Despodova, Vangelija. 1992. *Dobromirovo evangelije. Diferencialen rečnik.* — U knj. Ugrinova—Skalovska, Radmila, Vangelija Despodova. *Dobromirovo evangelije. II. Kirilski spomenik od XII vek.* Skopje: Matica makedonska—Prilep: Institut za staroslovenska kultura, 328 str.]

Димитрова, Маргарет. 2012. *Тълкуванията на Песен на песните в ръкопис 2/24 от Рилската света обител.* София: Херон прес, 483 str. [Dimitrova, Margaret. 2012. *Talkuvaniјata na Pesen na pesnite v rakopis 2/24 ot Rilskata sveta obitel.* Sofija: Heron press, 483 str.]

Добрев, Иван. 1972. *Глаголическият текст на Боянския палимпсест. Старобългарски паметник от края на XI век.* София: Изд-во на Българската академия на науките, 126 str. [Dobrev, Ivan. 1972. *Glagoličeskijat tekst na Bojanskija palimpsest. Starobalgarski pametnik ot kraja na XI vek.* Sofija: Izd-vo na Balgarskata Akademija na naukite, 126 str.]

Златанова, Румяна. 1998. *Книга на дванадесетте пророци с тълкувания.* (= Старобългарският превод на Стария завет. Под общата редакция и с въведение от Светлина Николова. Т. 1). София: Кирило-Методиевски научен център, 612 str. [Zlatanova, Rumjana. 1998. *Kniga na dvanadesette proroci s talkuvaniјa.* (= Starobalgarskijat prevod na Starija zavet. Pod obštata redakcija i s vavedenie ot Svetlina Nikolova. T. 1). Sofija: Kirilo-Methodievski naučen centar, 612 str.]

Илиева, Татяна. 2013. *Старобългарско-гръцки словоуказател към Книгата на прор. Иезекиил.* (= Старобългарският превод на Стария Завет. Т. 3. Под общата редакция на Св. Николова). София: Кирило-Методиевски научен център, 648 str. [Ilieva, Tatjana. 2013. *Starobalgarsko-gracki slovoukazatel kam Knigata na pror. Iezekiil.* Т. 3. (= Starobalgarskijat prevod na Starija zavet. Pod obštata redakcija na Svetlina Nikolova). Sofija: Kirilo-Methodievski naučen centar, 648 str.]

Люсен, Ирина. 1995. *Греческо-старославянский конкорданс к древнейшим спискам славянского перевода евангелий.* Upsala: Acta Universitatis Upsalensis. *Studia Slavica Upsalensia* 36. [Ljusen, Irina. 1995. *Grečesko-staroslavjanskij konkordans k drevnejšim spiskam slavjanskogo perevoda evangelij.* Upsala: Acta Universitatis Upsalensis. *Studia Slavica Upsalensia* 36.]

Минчева, Ангелина. 1978. *Старобългарски кирилски откъслечи, български езикови паметници.* Т. 1. София: Изд-во на Българската академия на науките, 260 str. [Minčeva, Angelina. 1978. *Starobalgarski kirilski otkasleci, balgarski ezikovi pametnici.* Т. 1. Sofija: Izd-vo na Balgarskata

- akademija na naukite, 260 str.]
- Мирчев, Кирил, Христо Кодов 1965. *Енински апостол. Старобългарски паметник от XIв.* София: Изд-во на Българската академия на науките, 246 str. [Mirčev, Kiril, Hristo Kodov. 1965. *Eninski apostol. Starobalgarski pametnik ot XI vek.* Sofija: Izd-vo na Balgarskata akademija na naukite]
- Николова, Светлина. 1994. За най-стария български средновековен ръкопис на Стария Завет. *Старобългарска литература* 28–29, 110–118. [Nikolova, Svetlina. 1994. Za naj-starija balgarski srednovekoven rakopis na Starija Zavet. *Starobalgarska literatura* 28–29, 110–118.]
- Николова, Светлина. 1996. За два непроучени среднобългарски ръкописа от XV в., съдържащи старозаветни книги. *Ricerche Slavistiche* 43, 5–35. [Nikolova, Svetlina. 1996. Za dva neproučeni srednobalgarski rakopisa ot XV vek, sadaržašti starozavetni knigi. *Ricerche Slavistiche* 43, 5–35.]
- Николова, Светлина. 1998. Проблемът за издаването на небогослужебните български средновековни текстове на Стария завет. У knj. Златанова, Румяна. *Книга на дванадесетте пророци с тълкувания.* (= *Старобългарският превод на Стария завет.* Под общата редакция и с въведение от Светлина Николова. Т. 2). С., 1998, IX–XXXVII. [Nikolova, Svetlina. 1998. Problemat za izdavaneto na nebogoslužebnite balgarski srednovekovni tekstove na Starija zavet. U knj. Zlatanova 1998.]
- Погорелов, Валерий. 1910а. *Словарь к Толкованиям Феодорита Кирского на Псалтырь в древнеболгарском переводе.* Варшава, 7 + 245 str. [Pogorelov, Valerij. 1910a. *Slovar' k Tolkovanijam Feodorita Kirilskogo na Psaltyr' v drevnebolgarskom perevode.* Varszava, 7 + 245 str.]
- Погорелов, Валерий. 1910б. *Чудовская псалтырь XI века. Отрывок Толкования Феодорита Кирского на Псалтырь в древнеболгарском переводе.* Санкт-Петербург, 273 str. [Pogorelov, Valerij. 1910b. *Čudovskaja psaltyr' XI veka. Otryvok Tolkovanija Feodorita Kirrskogo na Psaltyr' v drevnebolgarskom perevode.* Sankt-Peterburg, 273 str.]
- Рибарова, Зденка, Радмила Скаловска 1988. Индекс на зборовите. У knj. Угринова-Скаловска, Радмила, Зденка Рибарова. *Радомирово евангелие* (= *Стари текстови* 4). Скопје: Македонска академија на науките и метностите, 475–571. [Ribarova, Zdenka, Radmila Skalovska 1988. Indeks na zborovite. U knj. Ugrinova-Skalovska, Radmila, Zdenka Ribarova. *Radomirovo evangelije* (= *Stari tekstovi* 4). Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite.]
- Северьянов, Сергей Н. 1922. *Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI в. Сборник Отделения русского языка и словесности Импера-*

торской Академии наук 99, 4. Санкт-Петербург, 140 str. [Sever'janov, Sergej N. 1922. Sinajskaja psaltyr'. Glagoličeskij pamjatnik XI v. *Sbornik Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii nauk* 99, 4. Sankt-Petrburg, 140 str.]

Славова, Татяна. 1985. Преславска редакция на старобългарските богослужебни книги. U zb. *Изследвания по кирилometодиевистика*. София: Наука и изкуство, 161–174. [Slavova, Tatjana. 1985. Preslavska redakcija na starobalgarskite bogoslužebni knigi. U zb. *Izslavanija po kirilometodievistika*. Sofija: Nauka i izkustvo, 161–174.]

Тасева, Лора, Мария Йовчева, Татяна Илиева. 2003. *Книга на пророк Иезекиил с тълкувания*. Изданието е подготвено от Лора Тасева и Мария Йовчева. Подбор на гръцкия текст Татяна Илиева. (= Старобългарският превод на Стария завет. Под общата редакция и с въведение от Светлина Николова. Т. 2). София: Кирило-Методиевски научен център, 455 str. [Taseva, Lora, Marija Jovčeva, Tatjana Ilieva 2003. *Kniga na prorok Iezekiil s talkuvanija*. Izdaniето e podgotveno ot Lora Taseva i Marija Jovčeva. Podbor na grackija tekst Tatjana Ilieva. (= Starobalgarskijat prevod na Starija zavet. Pod obštata redakcija i s vavedenie ot Svetlina Nikolova. T. 2). Sofija: Kirilo-Methodievski naučen centar, 455 str.]

Zlatanova Rumjana 1992. Zur slavischen Übersetzung des Zwölfprophe-
tenbuchs. *Anzeiger für slavische Philologie* 21, 159–170.

On the Lexicographical Part of the Project
of Cyrillo-Methodian Research Centre
“Old Bulgarian Translation of the Old Testament”

Abstract

The paper presents the achievements of a major project initiated by the Cyrillo-Methodian Research Centre in Sofia — a project aiming at creating a diplomatic edition of the books in the Old Testament according to manuscript F.I.461, i.e. the earliest evidence of an attempt to compile a full Old Testament Canon in a single corpus. The author introduces briefly the results of her own work in the project, more precisely, the lexicographic processing of the Major Prophets.

Ключови думи: Българска историческа лексикография, Старобългарски превод на Стария Завет

Key words: Cyrillo-Methodian Studies, history of the Bible translation, diachronic lexicography of the Bulgarian language